

Т. В. Волошанівська, кандидат юридичних наук
доцент кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-1060-5412

ОСОБА НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ ВЧИНИВ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ

В статті розглядаються особливості структури особи неповнолітньої особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення. Вказується, що вивчення структури особи, яка вчинила кримінальне правопорушення є важливим завданням як для криминології, так і для криміналістики. Фактично, можна підсумувати, що визначення такого роду ознак надає можливість отримати інформацію як щодо події кримінального правопорушення, так і щодо кола заходів, які можна вважати достатніми для визначення меж кримінальної відповідальності та покарання. Особистісні характеристики також надають можливість правильно побудувати слідчі версії та визначити сукупність слідчих та оперативно-розшукових заходів, яка повинна мати місце під час досудового розслідування. Особливого значення це набуває, коли правопорушником є неповнолітня особа. Відзначається, що потреба у визначенні особистісних характеристик неповнолітнього кримінального правопорушника також передбачена національним кримінальним процесуальним законодавством. Так, зокрема, ст. 485 КПК України визначено, що встановлення соціально-демографічних ознак неповнолітньої особи є обставиною, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх осіб. Така характеристика також враховується і на стадії судового розгляду з метою встановлення об'єктивних та достатніх меж кримінальної відповідальності та покарання. Підсумовується, що типовим криміналістичним портретом неповнолітнього кримінального правопорушника є таким: особа 16-18 років (87,3 %), виховувався в родині з одним із батьків (68,7 %), на момент вчинення кримінального правопорушення навчались у школі, ліцеї чи гімназії (62,1 %), мали загальну середню освіту (39,2 %), вчинили кримінальне правопорушення у складі групи осіб (45,3 %), у стані алкогольного сп'яніння (29,4 %), мали незняту чи непогашену судимість (32,1 %).

Ключові слова: неповнолітній, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, розслідування, структура, особа кримінального правопорушника, криміналістична характеристика, ознаки.

T. V. Voloshanivska. The person of a minor who has committed a criminal offense

The article examines the peculiarities of the personality structure of a minor who commits criminal offenses. It is indicated that the study of the structure of a person who has committed a criminal offense is an important task for both criminology and criminology. In fact, it can be concluded that the definition of this kind of signs provides an opportunity to obtain information both about the event of a criminal offense and about the range of measures that can be considered sufficient for determining the limits of criminal liability and punishment. Personal characteristics also make it possible to correctly build investigative versions and determine the totality of investigative and investigative measures that should take place during a pre-trial investigation. This becomes especially important when the offender is a minor. It is noted that the need to determine the personal characteristics of a juvenile criminal offender is also provided for by national criminal procedural legislation. So, in particular, Art. 485 of the Criminal Procedure Code of Ukraine determines that the establishment of socio-demographic features of a minor is a circumstance subject to proof in criminal proceedings against minors. This characteristic is also taken into account at the stage of the trial in order to establish objective and sufficient limits of criminal responsibility and punishment. It is concluded that the typical forensic portrait of a minor criminal offender is as follows: a person aged 16-18 (87.3%), raised in a family with one parent (68.7%), at the time of committing a criminal offense studied at a school, lyceum or gymnasium (62.1 %), had general secondary education (39.2 %), committed a criminal offense as part of a group of persons (45.3 %), in a state of alcohol intoxication (29.4 %), had an unexpunged or outstanding criminal record (32.1%).

Key words: minor, criminal offense, criminal proceedings, investigation, structure, person of a criminal offender, forensic characteristics, signs.

Постановка проблеми. Науки кримінально-правового циклу мають міждисциплінарні зв'язки, якими забезпечується виконання єдиного для всіх завдання – запобігання та протидія кримінальним правопорушенням. Для криминологічної та криміналістичної науки важливим для дослідження є визначення характеристики особи кримінального правопорушника, зокрема, якщо мова йде про неповнолітніх осіб. Аналіз праць криминологів та криміналістів свідчить про те, що за більшістю ознак підходить до визначення структури особи, яка вчиняє суспільно небезпечні діяння майже не відрізняються, що свідчить про те, що вони є універсальними та загальнозживаними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема особи неповнолітнього кримінального правопорушника, який вчинив кримінальне правопорушення часто стає предметом дослідження учених. Зокрема, окрема увага таким питанням була присвячена такими вченими як В.М. Шевчук, В.В. Тіщенко, В.А. Жура-

вель, Т.В. Романенко, С.С. Чернявський та ін. Проте, окремі проблеми залишилися невирішеними, що і зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є розгляд особи неповнолітнього кримінального правопорушника, який вчинив кримінальне правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Вивчення структури особи, яка вчинила кримінальне правопорушення є важливим завданням як для кримінології, так і для криміналістики. Фактично, можна підсумувати, що визначення такого роду ознак надає можливість отримати інформацію як щодо події кримінального правопорушення, так і щодо кола заходів, які можна вважати достатніми для визначення меж кримінальної відповідальності та покарання. Особистісні характеристики також надають можливість правильно побудувати слідчі версії та визначити сукупність слідчих та оперативних-розшукових заходів, яка повинна мати місце під час досудового розслідування. Особливого значення це набуває, коли правопорушником є неповнолітня особа.

Варто також зауважити, що неповнолітні під час вчинення кримінального правопорушення або після його вчинення, як правило, вживають доволі елементарних заходів з приховування слідів злочинних дій, що зазвичай полягають у знищенні або маскуванні явних слідів злочину на одязі і тілі (замивання плям крові, чищення штанів, приховування викраденого майна у підвалах, на горищах, у споруджуваних або зруйнованих будинках, лісопосадках тощо). Проте, у випадку вчинення злочину групою неповнолітніх осіб або групою, до складу якої входять підлітки та дорослі особи, частіше проводиться підготовка до нього: розподіл злочинних функцій, підшукування знарядь злочину, проведення розвідувальних (найчастіше мінімальних) дій, вибір механізму злочинного посягання, способу приховання злочину. Відповідно до вищезазначеного, можна стверджувати, що іноді неповнолітні з метою відведення від себе підозри щодо причетності до злочину готують алібі, для чого заздалегідь звертаються до однолітків або інших знайомих осіб з проханням підтвердити факт їхнього перебування під час вчинення злочину в іншому місці. Повертаючись до питання криміналістичної оцінки особи неповнолітнього злочинця, слід звернути увагу на таку тенденцію, як соціально-демографічні та психофізіологічні ознаки, що становлять собою певну групу ознак, які допомагають в криміналістичній характеристиці [1]. В цьому контексті особлива увага має приділятися вивченню соціально-демографічних ознак неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення. Традиційно, в криміналістиці та кримінології соціально-демографічні ознаки утворюють підґрунтя для інших характеристик особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. До соціально-демографічних ознак відносяться вік, стать, рівень освіти та умови виховання. Вивчення судової статистики свідчить про таке: по-перше, більшість кримінальних правопорушень вчиняються неповнолітніми у віці 16-18 років: у 2018 році таких осіб було 1974, у 2019 – 1662, у 2020 – 1416, у 2021 – 650 осіб, вчинили кримінальні правопорушення у віці 16-18 років. Такий стан справ зумовлений, здебільшого, обмеженим переліком кримінальних правопорушень, які можуть бути вчинені у віці до 16 років, а також тим, що саме в такому віці особи набувають сталих суспільно небезпечних ознак.

Так, наприклад, для більш повного розуміння, що саме являє собою криміналістична характеристика неповнолітнього злочинця та злочинів, які ним вчиняються, вчені пропонують розглянути закономірності такого виду злочину, як вбивство: 1. Місце вчинення вбивств у 70% випадків обиралось неповнолітніми випадково. 2. Типи жертв вбивств, вчинених неповнолітніми: 1) потерпілі, поведінка яких спрямована на протидію правопорушникові (як правило, вони зі злочинцями не знайомі) – 11%; 2) потерпілі, дії яких не перебувають у причинному зв'язку зі вчиненням злочину (нейтральна поведінка) – 30%; 3) потерпілі з віктимною поведінкою (негативною, аморальною, провокаційною) – 59%. 3. Простежується зв'язок між вибором способу вчинення злочину та індивідуальними особливостями потерпілого (рівнем його фізичного розвитку), кількістю потерпілих та взаєминами зі злочинцем. Основною проблемою у вивченні особи є вивчення співвідношення біологічного і соціального, тобто вродженого і набутого. В останні роки зростає кількість злочинів, які вчинюються неповнолітніми з психічними аномаліями, як приклад вроджених причин, що сприяють формуванню протиправної поведінки, адже вони здатні породжувати такі негативні якості, як жорстокість, агресія. Набуте, у свою чергу може характеризуватися з боку буденного дозвілля підлітка, його соціального оточення та кола його інтересів. На нашу думку, при вивченні цього питання слід звернути увагу на особливості перехідного віку, який відіграє не останню роль у формуванні особи, зокрема особи злочинця. Можна вважати, що актуальність дослідження особи неповнолітнього злочинця складає саме подальше застосування таких знань у вирішенні конкретних ситуацій, злочинів, що вчиняються неповнолітніми. Це в свою чергу і включає криміналістичну та кримінологічну характеристику особи злочинця, яка спирається на соціально-психологічні фактори формування особи неповнолітнього злочинця: вплив сім'ї; недоліки у шкільному вихованні, бездоглядність і безпритульність, особливості перехідного віку; психічні аномалії, які є підґрунтям виникнення соціально-психологічної деформації особи, тощо [1]. Водночас, також необхідно відмітити, що особливого значення також набуває характеристика оточення неповнолітньої особи та умов, в яких він зростав, дорослішав та набував відповідних морально-психологічних ознак. Так, відповідно до судової статистики, здебільшого вчиняють кримінальні правопорушення неповнолітні, які виховувались в родині з одним із батьків: у 2018 році – 1165 таких осіб; у 2019 році – 1065; у 2020 – 1416, у 2021 році – 466. Логічно, що у такому випадку, якість виховання дитини значно знижується через відсутність у батька чи матері, яка виховує дитину вільного від роботи часу. Непоодинокими також є випадки, коли

така особа має деструктивні залежності, що також поступово деморалізує дитину та сприяє становленню особи кримінального правопорушника.

Значний вплив на формування особи неповнолітнього злочинця має середовище, в якому він перебуває. Вплив середовища може бути як соціально позитивним, так і соціально негативним. Останній проявляється в тому, що в особи закріплюються і посилюються антисоціальні погляди та звички, які лежать в основі правопорушень. Для багатьох неповнолітніх, які стали на злочинний шлях, характерна деформація соціальних позицій, притаманна їхньому віку: відсутність або передчасна втрата офіційних позицій – тих, які забезпечують взаємопідкріплюючий цілеспрямований вплив державних і громадських інститутів; одночасне розширення офіційних позицій, пов'язаних з участю в негативних малих групах, і, головне, підвищення особистісної значимості останніх. Значну роль у формуванні особи неповнолітнього відіграє сім'я. Хоча всі батьки наділені однаковими правами та обов'язками щодо виховання дітей, у кожній сім'ї виховний процес відбувається по-різному. В літературі щодо ознак особи неповнолітнього злочинця, які мають значення для формування криміналістичної характеристики незаконних заволодінь транспортними засобами, вчені дійшли висновку, що до них слід віднести такі: стать, вік, освітній рівень, рід занять, кількісний склад групи (за вчинення злочину групою осіб), зв'язки з потерпілою особою. Грунтуючись на дослідженнях криміналістів, у зв'язку «злочинець-потерпілий» у процесі заподіяння тілесних ушкоджень неповнолітніми залежно від характеру соціальних контактів можна розрізнити такі типи потерпілих від цього злочину: потерпілий перебував у родинних чи сімейних стосунках зі злочинцем; потерпілий – це знайомий злочинця за місцем проживання або місцем народження; по роботі, навчанню, службі в армії, спільному відпочинку; випадковим зустрічам на вулицях; участі у злочинній діяльності; інші знайомі; потерпілий є незнайомим злочинцю, вони зустрілися безпосередньо перед вчиненням злочину. За часом виникнення зв'язок можна поділити на той, що виник до вчинення злочину, та той, що виник у процесі злочинного посягання. За характером взаємодії потерпілого і злочинця (наявності чи відсутності) зв'язок може бути безпосередній і опосередкований. За обставинами створення зв'язок можна поділити на: той, що розвивається у результаті певних взаємовідносин, що існували між злочинцем та жертвою до вчинення злочину; той, що утворився в результаті гострої конфліктної ситуації безпосередньо до чи в момент вчинення злочину [2]. Потреба у визначенні особистісних характеристик неповнолітнього кримінального правопорушника також передбачена національним кримінальним процесуальним законодавством. Так, зокрема, ст. 485 КПК України визначено, що встановлення соціально-демографічних ознак неповнолітньої особи є обставиною, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх осіб. Така характеристика також враховується і на стадії судового розгляду з метою встановлення об'єктивних та достатніх меж кримінальної відповідальності та покарання.

Окремо необхідно відмітити, що такі діти ігнорують свій обов'язок відвідувати заклади освіти, що надає можливість отримати вільний час, який використовується для вчинення адміністративних чи кримінальних правопорушень. Вчені зауважують, що одним із чинників розвитку особистості є вільний час. Використовуючи вільний час, людина розвиває свої інтереси, реалізує свої потреби. Разом з тим реальність поки така, що неповнолітні ведуть досить «сірий» і культурно бідний спосіб життя: не відвідують театри, музеї, не цікавляться класичною літературою. До кола їх інтересів в основному входить перегляд відеофільмів (це, як правило, бойовики, містика), їх «затягують» комп'ютерні ігри, які також не позбавлені елементів жорстокості. Негативну роль у сфері дозвілля відіграє телебачення, як найбільш доступний спосіб проведення вільного часу, на якому панує жорстокість і насильство у різноманітних проявах. Засоби масової інформації, а особливо телебачення, стали невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Саме вони здійснюють своєрідний інформаційний фон, на основі якого людина (зокрема молода) формує певний світогляд щодо способу і стилю життя, моделей поведінки. В цьому розумінні засоби масової інформації мають у своєму розпорядженні невичерпні можливості позитивного впливу на свідомість людей, формування у них, особливо у неповнолітніх і молоді, високих моральних якостей, громадської активності, зразків правомірної поведінки, нетерпимості до порушень закону тощо. Як свідчить практика, засоби масової інформації, і зокрема телебачення, не виконують в повному обсязі ці завдання, більше того, далеко не поодинокі випадки негативного впливу телебачення на поведінку неповнолітніх, коли на телебаченні пропагуються стандарти поведінки телегероїв, які несумісні з ціннісними орієнтаціями суспільства і пов'язані з демонстрацією культури сили, жорстокості тощо [3]. Відповідно до аналізу судової статистики, у 2018 році кримінальні правопорушення вчинили 1380 неповнолітніх осіб, які навчались у школі, ліцеї чи гімназії; у 2019 році – 1042, у 2020 – 498, у 2021 – 488. Особи мали таку освіту: у 2018 році – 1659 осіб мали загальну середню освіту, у 2019 – 1443, у 2020 – 456, у 2021 – 710. Необхідно зауважити, що рівень освіти знаходиться в прямій кореляції як із тими видами кримінальних правопорушень, які вчиняються, так і з окремими ознаками об'єктивної сторони таких протиправних діянь. Особи, які наділені відповідним рівнем освіти вчиняють більш інтелектуальні кримінальні правопорушення, особливо, якщо метою таких діянь є отримання певної користі. Проте, із урахуванням віку кримінальних правопорушників не можна стверджувати, що вони не мали за мету продовжувати навчання. Також доцільно відокремлювати умисні кримінальні правопорушення від необережних або діянь зі змішаною формою вини.

Варто говорити про те, що злочинність неповнолітніх помітно відрізняється від злочинності дорослих.

Так, виокремлення злочинності неповнолітніх в окремих вид злочинності здійснюється на підставі такої специфічної кримінальної інтегруючої ознаки, як вік злочинця, точніше суб'єкт злочину. Зокрема, чинним Кримінальним кодексом України чітко встановлено вік, з якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, це особи, які досягли 16 років, а в деяких випадках за особливо тяжкі злочини – особи, які досягли 14 років. Проте дослідження вчених показують, що вік неповнолітніх злочинців трохи ширше, ніж ті рамки, які встановлено ККУ (від 11 років). Щодо таких злочинців чинним законодавством передбачено покарання у вигляді поміщення до приймальників-розподільників для дітей, або поміщення дитини в спеціальні навчально-виховні заклади. Обов'язковим при наданні кримінологічної характеристики неповнолітнього злочинця є врахування соціально-демографічних ознак неповнолітнього, а саме: стать, вік, освіта, рід занять, стан здоров'я, виховання, оточення, схильності, звички, загальний розвиток. Отже, вивчення особи злочинця зводиться переважно до виявлення й оцінки тих властивостей і рис, що вказують на причини злочинної поведінки та можуть бути використані з метою її профілактики. Неповнолітні злочинці характеризуються наявністю психічних аномалій власного розвитку в межах осудності особи (хронічний алкоголізм, психопатія, розумова відсталість (олігофренія), наркоманія, органічне ураження головного мозку, статеві розлади тощо). За даними О. О. Ходимчука, які не втратили актуальність і сьогодні, особами з психічними аномаліями розвитку вчиняється понад 36,9% насильницьких злочинів проти особи, серед яких домінують умисні вбивства (48,8%), статеві злочини (17,8), поєднане з насильством хуліганство, (16,7%), умисні тяжкі тілесні ушкодження (16,0%) [4]. Водночас, необхідно відзначити, що часто кримінальні правопорушення вчиняються неповнолітніми у складі групи осіб, як із іншими неповнолітніми, так і з дорослими кримінальними правопорушниками. Відповідно до статистики, у 2018 році 764 неповнолітні вчинили суспільно небезпечні діяння разом із іншими неповнолітніми, 474 – із дорослими; у 2019 році 557 – із неповнолітніми та 360 – із дорослими; у 2020 – 518 – із неповнолітніми та 319 – із дорослими; у 2021 – 370 – із неповнолітніми та 215 – із дорослими.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що типовим криміналістичним портретом неповнолітнього кримінального правопорушника є таким: особа 16-18 років (87,3 %), виховувався в родині з одним із батьків (68,7 %), на момент вчинення кримінального правопорушення навчались у школі, ліцеї чи гімназії (62,1 %), мали загальну середню освіту (39,2 %), вчинили кримінальне правопорушення у складі групи осіб (45,3 %), у стані алкогольного сп'яніння (29,4 %), мали незняту чи непогашену судимість (32,1 %).

Список використаних джерел

1. Маланчук П.М., Шелест О.М. Криміналістична характеристика особи неповнолітнього злочинця та вчинених ним злочинів. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/224.pdf>
2. Сіренко О.В. Криміналістична характеристика особи неповнолітнього злочинця. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Вип. 1. 2014. С. 140-145
3. Ткачова О.В., Вітліна М.О Чинники, що впливають на злочинність неповнолітніх. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/11/212.pdf>
4. Дубович О.В. Актуальні питання щодо злочинності неповнолітніх як суспільна проблема. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/dubovych/pdf
5. Судова влада. Статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
6. Корнієнко М.В. Тактика проведення негласних слідчих (розшукових) дій у протидії насильницьким злочинам щодо малолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2(т). С. 25–30.